DOI: https://doi.org/10.28925/2025.64
УДК 7.730;75(045)

Журенко Ольга Миколаївна
Zhurenko Olga
Національна академія образотворчого мистецтва
і архітектури,
ORCID: 0009-0003-2864-6030

ЕВОЛЮЦІЯ ІКОНОГРАФІЇ ГОРГОНИ МЕДУЗИ В АНТИЧНОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Вступ. Образ Горгони Медузи пережив настільки глибинну еволюцію, що залишається актуальною в культурному і навіть політичному мисленні і в XXI столітті. Фундаментальним для розуміння цієї істоти та її історії вважають насамперед перетворення її з жахливого і потворного чудовиська на прекрасну та слабку супротивницю Персея. Водночас усі дискусії навколо цієї міфологічної постаті — чи то з філософії, психоаналізу, фемінізму або художніх уявлень — орієнтуються передовсім на символічну семантику знаменитої відрубаної голови зі зміїним волоссям.

Але фігура Горгони Медузи завжди була багатошаровим символом, чому сприяла не тільки її докорінна трансформація і багатофункціональність, яка в різні епохи набувала нового змісту, а й іконографія образу, що так само змінювалась і навіть спотворювалась під тиском соціальних змін.

Постановка проблеми. Тривалий час дослідження символіки і загалом образу Медузи подавалося переважно у зв'язках з літературними джерелами, у яких було згадано мотив з її обезголовленням, або з позицій різних теорій:

фрейдистської, феміністичної, герменевтичної. Натомість проблема вивчення іконографії Медузи, що впливає на характеротворення цієї істоти протягом усього періоду її трансформації, залишається належно не опрацьованою. На сьогодні прийнято виділяти 6 типів образу Медузи (на основі 564 артефактів), починаючи від архаїки до пізньої античності.

Тип 1: Індивідуальні голови/маски.

Тип 2. Змішані монстри-горгони.

Тип 3. Горго з тваринами.

Тип 4. Горго в позі «Knielauf» — буквально біжучи на колінах.

Тип 5. Хтонічна Горгона

Тип 6. Міф Гесіода [Lazarou, Liritzis, 2022, с. 59].

Однак не всі дослідники одностайні щодо того, чи пов'язані між собою горго (повнотіла Медуза) і її голова або горгонейон. Для того, щоб це довести, а також ґрунтовніше розкрити еволюцію образу Медузи, детального осмислення потребують саме зміни в його іконографії (як тіла, так і окремо голови), що мали безпосередній вплив на подальше інтерпретування Горгони Медузи в мистецтві Відродження і пізніше. Додаткові дослідження з цієї теми допоможуть розширити знання про різні іконографічні елементи, об'єднані в одному персонажі, а також встановити зв'язок між різною символікою та її варіаціями у візуальному мистецтві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремої праці про еволюцію іконографії в образі Медузи в античному образотворчому мистецтві в українській науковій спільноті не було виявлено. Проте в контексті своїх праць чимало вчених торкаються цієї теми [1, 2]. Так, український мистецтвознавець К. Рахно, який у статті «Горгона в будівельній кераміці античності: витоки

та семантика апотропею» досліджує горгонейон у вигляді зображень на теракотових антефіксах, акротеріях та іншій будівельній кераміці саме з огляду на його захисну функцію [2].

Стосовно семантики образу Горгони та загальної іконографії відомі насамперед зарубіжні розвідки, що почали з'являтися ще з кінця XIX століття.

Щоб зрозуміти розвиток характеру та іконографії Медузи, В. Рошер (Roscher) ще 1879 р. на основі міфів про Медузу в грецьких та латинських текстах доходить висновку що горгонеї уособлювали схожі на відтяту голову грозові хмари, звідки, напевно, і бере початок сила її погляду [12]. Його думку продовжує вже сучасна дослідниця дослідниця Шарлотта Каррі (Charlotte Currie), яка ставить на меті проаналізувати, як один конкретний аспект фігури, а саме сила зору Горгони, залишалася незмінною протягом усіх її перетворень [3].

Функції доісторичної Богині життєвого континууму — народження, смерті, а потім регенерації — вивчає у своїх роботах Міріам Робінс Декстер (Dexter Miriam Robbins). На її думку, Горгона подібна до неолітичних європейських та близькосхідних жіночих фігур. Дослідниця наголошує, що сила неолітичної богині-птаха/змії, звідки бере коріння Медуза, насправді є життєдайною, і тому, на її думку, саму істоту слід розглядати в усій складності її символіки крізь непатріархальну призму, закладену Гомером [4, 5].

Питанню про зв'язок Горгони, зокрема її іконографії часів архаїки, з месопотамськими міфами про Хумбабу і Ламашту, присвячено розділ у монографії Деніела Огдена «Дракон: міф про дракона та культ змії у грецькому та римському світі» (D. Ogden, Drakōn: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds) [11].

У бюлетені, що супроводжував виставку в Метрополітен-

музеї в Нью-Йорку 2018 року, координаторка Кікі Кароглу (Kiki Karoglou) робить огляд, як змінювалися уявлення та зображення Медузи та інших гібридних істот, таких як сфінкси, сирени та морське чудовисько Сцилла, від античності до наших днів [9].

Іконографічні рішення у зображенні Горгони на грецьких посудинах і в монументальній архітектурі «періоду орієнталізації» (доба архаїки), тобто коли посилилися зв'язки між Грецією та Близьким Сходом, вивчає у своїй магістерській роботі Кіра Теджеро (Kyra Tejero) [13].

Заглиблюючись у метафоричну логіку зображення Медузи на беотійській вазі, Катрін Топпер (Kathrin Topper) доходить висновку, що образ Медузи у вигляді кентавра слід розуміти як паралель з жертвоприношеннями дів у грецькому мистецтві та літературі [14].

Зв'язок Медузи з іншими божествами і Потнією Терон, східні впливи на іконографію образу, а також особливості його переосмислення в давніх літературних джерелах вивчають у своїй роботі грецькі науковці А. Лазару та І. Лірицис (Lazarou A., Liritzis I.) [10].

Їхнє дослідження стало також важливою теоретичною опорою для класифікування зображень та їхньої інтерпретації на основі попередніх критичних робіт, починаючи від XIX століття і до сьогодні.

Мета. Оскільки, як визнали А. Лазару та І. Ліріцис, більшість дослідників зосереджується переважно на архаїчному періоді, меншою мірою — на класичному і римському через значний вплив Овідія і зовсім рідко — на проміжному, вважаємо за необхідне дослідити, як змінювалася іконографія образу Горгони Медузи на всіх етапах її еволюції.

У роботі за основу взято три стадії еволюції образу,

пропоновані В. Рошер: архаїчна епоха (VII—VI століття до н. е.), перехідна (кін. V— IV століття до н. е.) і третя стадія (450-400/390 рр. до н. е.). Саме на 3-му етапі, з середини IV століття. до н. е. і до кінця зрілого класичного періоду, Медуза починає ставати прекрасною, і це триває аж до римських часів.

Джерельною базою було обрано горгонії і горгонейони, представлені в архітектурі, посуді, вазах, антефіксах, художньому металі (військові обладунки та ювелірні вироби), предметах поховального культу.

Результати дослідження

ПОВНОТІЛА ГОРГОНА В ПОЗІ КНІЛАУФ

В архаїчному грецькому мистецтві Горгона Медуза хоч і має різні подоби, але всі вони містять типові ознаки. Це дало нам змогу встановити, як іконографічно оформлювався цей образ в культурі античності на першому етапі його функціонування. У VII ст. до н. е. Горгону часто уявляли як страхітливу фігуру в короткому хітоні. Причому навіть у тих випадках, коли тіло Медузи повернене в профіль, обличчя її завжди зображували фронтально.

Особливо широко цей образ в часи архаїки використовували у сфері монументальної, архітектурної скульптури, наприклад, у вигляді антефіксів або інших елементів декорування храму.

У найдавніших візуальних зображеннях Горгона є гротескно нежіночною. Зазвичай це андрогінний крилатий і бородатий демон з роззявленим у страхітливій гримасі ротом, з якого стирчать ікла, спрямовані вгору або вниз, висолопленим язиком, виряченими очима і плескатим мавпячим носом. Його міміка і риси обличчя нагадують не людські, а скоріше тваринні, наприклад «лев'ячу маску».

Те, що на перший погляд може здатися парадоксальним, має сенс, оскільки боги також уявляються антропоморфно.

Тож зрозуміло, що природа демонічних істот мислилася на рівні тваринному, хижацькому.

Волосся не має змій, іноді схоже на звичайне. Якщо ж в образі є змії, вони можуть не лише обвиватися довкола їхніх голів, але й утворювати паски. Наприклад, на західному фронтоні храму Артеміди на Корфу, що датовано приблизно 590–580 роками, талія Медузи стягнута двома зміями, а в її волоссі лише кілька змій (рис. 1).

Рис. 1. Західний фронтон храму Артеміди на Корфу, приблизно 590–580 ро. до н. е. Археологічний музей Корфу

Фото:

https://es.wikipedia.org/wiki/Museo_Arqueol%C3%B3gico_de_Corf%C3%BA

Біг у сколіненій позі нагадує свастичне оформлення, наділяючи Медузу сенсами відродження і циклічності.

Зображення на надгробках і саркофагах горгон у кнілауф-позі можна вважати не тільки прямим відсиланням до її смертоносної натури (тут камінь постає і як метафора суті Горгони), але й вказівкою на її відроджувальну функцію як на землі, так і в потойбіччі (рис. 2).

Рис. 2. А. Частина поховальної стели (надгробка) Калліада. Грецька (аттична), архаїчна, 550—525 рр. до н. е. Мармур. Музей Метрополітен

Фото: https://usepigraphy.brown.edu/projects/usep/inscription/NY.NY.MMA.G.55.11.4/

Б. Бронзова насадка у вигляді Горгони. Грецька, архаїчна, кін. VI ст. до н. е.

Фото: https://kulturosupa.gr/art-book/texnis-nea-ekdiloseis-prosopa/yppo-29-archaiotites-epistrefoun-apo-ti-nea-yorki-stin-ellada/#

Крім того, у сцені з Персеєм, який вже відрубав Медузі голову, можна знайти повнотілу горгону (на місці голови зображено її дітей — Пегаса і Хрисаора), чия конфігурація «сколіненого» бігу відтворена у зворотному напрямку (рис. 3). Це, напевно, обумовлено саме тим, що історія Персея і Медузи, на думку Д. Огдена, розвивалася «напівнезалежно» або навіть одночасно з поодинокими горгіями.

[1]До 3 жовтня 2025 року зберігалася в Метрополітен-музеї, але потім її та ще 28 артефактів, які стали предметом незаконної торгівлі, вилучили з колекції та повернули до Греції.

Особливо цікавим у цьому плані нам видається одне з ранніх зображень архаїчної Горгони на теракотовій дошці (рис. 4). Тут, окрім типових ознак, а головне кнілауф-пози у зворотному напрямку і Пегаса, якого Медуза тримає лівою рукою, також з'являється акцент на зіницях, причому тільки на одному оці. Так, напевно, намагалися показати, що цей демон всевидючий постійно, вдень і вночі. Хоча можна припустити, що такий іконографічний елемент свідчив про його хтонічну природу і могутність як на землі, так і в царстві мертвих.

Рис. 3. Саркофаг з Пегасом і Хрисаором, що народжуються з голови Медузи. Кіпр. Класичний пер., прибл. 475—450 р. до н. е. Музей Метрополітен

Фото: [9]

Рис. 4. Теракотова дошка із зображенням Горгони Медузи. Бл. VII ст. до н. е. Археологічний музей Паоло Орсі. Сиракузи
Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Gorgonen

Оскільки в усіх своїх іпостасях Горгона виконує і захисну функцію (греки вірили, що вона оберігає проти наврочення, отрути), повнотілу Медузу у кнілауф-позі можна бачити на вазах і посудинах для пиття (рис. 5, а–г). Цей тип представлений не меншою мірою, ніж горгонейони, про які йтиметься нижче.

Рис. 5. А. Фігура Горгони в позі кнілауф на червонофігурній панафінейській амфорі. 490 р. до н.е. Античне зібрання. Мюнхен.
Фото: https://www.theoi.com/Gallery/P23.1B.html
Б. Аттична чорнофігурна ольпа. Бл. 550 р. до н. е. Британський музей. Лондон
Фото: https://www.workingclassicists.com/zine/the-yassification-of-medusa

В. Аттична чорнофігурна амфора. Робота художника з Нессоса. 620-610 рр. до н. е. Археологічний національний музей. Афіни
Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Arch%C3%A4ologisches_Nationalmuseum_(Athen)#/media/Datei%3ANAMA_-_Name_vase_of_the_Nessos_Painter_retouched.jpg

Г. Грецький (аттичний) чорнофігурний кілік (сіанська чаша для пиття). Бл. 575 р. до н. е. Музей Метрополітен
Фото: [9]

ГОЛОВА-АПОТРОПЕЙ

Уперше Медузу Горгону згадано в «Іліаді» Гомера, у якого вона постає як жахлива голова, що є джерелом страшної смертоносної сили.

Натомість горгонейони вперше засвідчено в мистецтві близько 675 року до н. е. (Ogden, 2013, P. 93). Вони швидко розвинулися в канонічний «тип лев'ячої маски».

У ранній іконографії Медузи жахливий погляд підкреслено через булькаті, вирячені очі, що утворюють чорні кола без зіниць (рис. 6, 7), хоча подекуди трапляються і з зіницями (рис. 8).

Цікаво, що в кіліку-очнику, де зображення проступало поступово, залежно до того, наскільки швидко людина

споживала напій, горгонейон міг виконувати функцію демона-наглядача, страх перед яким міг убезпечити від надмірного пиття вина.

Рис. 6. Кілік-очник (чаша для пиття) з горгонейоном. Грецький (аттичний), архаїчний, чорнофігурний, бл. 530 р. до н. е. Музей Метрополітен
Фото: [9]

У зображеннях жахливого типу фронтальність залишається канонічною. Крил немає, але є бивні дикого кабана. Волосся зі зміістими кучерями, поміж яких, однак, змій ще не помітно. Вуха іноді проколоті. Є борода.

Рот ніби утворює гримасу жаху, вишкіряючись іклами, спрямованими вгору й униз. Прикметно, що у Медузи періоду архаїки язик завжди звисає між іклами, підкреслюючи в такий спосіб саме руйнівний, смертоносний характер істоти. Саме висолоплений язик Медузи дає підстави ототожнювати її, на думку Вілка, не з шумеро-аккадським демоном Хумбабою, якого вбили Гільгемеш та Енкіду з однойменного епосу, — у нього язик не звисав, — а з вавилонським демоном Пазузу, що також зображувався як голова без тіла і язик в нього звисав з рота (Wilk, p. 65).

Рис. 7. Підставка з горгонейоном. Грецька, аттична, архаїчна, чорнофігурна, бл. 570 р. до н. е. Музей Метрополітен
Фото: [9]

Рис. 8. Горгонейон на аттичній керамічній гідрії. Бл. 490 р. до н. е. Британський музей. Лондон
Фото: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-1048

Важливу роль в іконографічних компонентах та загалом міфі про Медузу відігравало також вбивство демона, або демонізованої фігури. І тут якраз «Епос про Гільгамеша», у якому однойменний герой Гільгамеш бореться з демоном Хумбабою та обезголовлює його, та пізніший схожий мотив з Персеєм дуже суголосні між собою.

Такі сюжети в патріархальному суспільстві свідчили

насамперед про тріумфування героя-переможця над некерованим хаосом.

Відомо, що, наприклад, у кельтів побутувало полювання за головами, бо вважалося, що там міститься душа людини, могутня магічна сила, якою можна заволодіти, підпорядкувати своїй волі, поставити собі на службу.

Перетворившись на горгонейон, голова Горгони відігравала для греків таку ж роль, що й голова-трофей для варварів-кельтів. Але, на відміну від кельтів, скіфів і таврів, греки ніколи не розвішували голови на своїх одвірках або на жердинах довкола своїх будинків (К. Рахно).

Натомість горгонейон тиражували повсюду: на фронтонах храмів, зокрема антефіксах на фасадах, у майстернях, на фібулах, перснях, гемах, печатях, монетах, ніжках дзеркал, вазах і келихах.

Вірування про те, що маска горгони (або горгонейон) відлякує злих духів, існувало не лише в Греції, а й в інших частинах світу (Перу, Мексика тощо). В «Іліаді» горгонейон згадано як на егіді Афіни, так і на щиті Агамемнона. А ще Гомер описує очі троянського героя Гектора, використовуючи Горгону як метафору: «349. Гектор з очима Горгони чи мужоубивці Арея (пісня 8)».

Оскільки око Медузи за природою «зле», несе смерть, воно мусило ворога приголомшити — «скам'яніти» від страху.

Зрозуміло, що через це горгонейон часто використовували не лише на щитах, а й на іншому військовому спорядженні (наколінниках, шоломах) (рис. 9).

Рис. 9. Бронзовий щит першої половини VI ст. до н. е. Археологічний музей Олімпії
Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:OlympiaGorgo.jpg

ГІБРИДНА ГОРГОНА: ПТАХ, РИБА, ЗМІЯ, КІНЬ

Іконографія Медузи з часом розширювалася і подобі Медузи могли надавати тулуб то коня, то птаха, то риби, то змії (ця форма в грецькій культурі майже не представлена).

Вочевидь, так намагалися оформити саме хтонічну сутність Горгони, яка не мала єдиної подоби.

У неолітичний період по всій Європі та на Близькому Сході з'являлися фігурки птахожінок, змієдів та птахозмій. Зазвичай це були жінки-гібриди (Декстер, 2010).

Причому Медуза іконографічно об'єднувала в собі представників різних стихій: води (мала луску, іноді називалася драконом), землі (змії замість волосся, зміїний хвіст), повітря (літала, мала іноді совине обличчя, крила, кігті).

Такою, наприклад, є пароська Горгона (рис. 10). Вона з крилами, у лівій руці тримає голову змії, що закручується на вузол довкола пояса. Цей жест частково повторює образ Осіріса, у якого також у лівій руці схожий на змію крюк —

символ духовної влади. З рота звисає язик і стирчать ікла. Голова у істоти непропорційно велика щодо тіла, а волосся просто закручене у спіралі. Горгона вдягнена в хітон, згори вкритий лускою і з меандром по краю — символом нескінченності і циклічності життя. Але найбільше в ній вражає відсутність носа, що в поєднанні з напівпосмішкою-напівгримасою додає не менш моторошного вигляду, ніж її страхітливий погляд.

Можна припустити, що ця Медуза з її ликом-гримасою і гібридним тілом птахорибозмії втілювала в такий спосіб нерозчленований хаос, що уже містив зародок космосу — яйце (адже і птахи, і змії яйцекладні).

Рис. 10. Статуя Горгони. Сер. VI ст. до н. е. Археологічний музей Пароса
Фото: https://archaeologicalmuseums.gr/en/museum/5df34af3deca5e2d79e8c198/archaeological-museum-of-paros#pid=2

Винятковим у цьому плані можна також вважати зображення горгогібрида, виконаного з бронзи на круглому щиті з Олімпії (рис. 11).

Горгона має на голові поперечний гребінь з двома довгими хвостами, що спадають обабіч їй на плечі і груди. У неї інкрустовані очі, обличчя повністю повторює тип «лев'ячої маски». Медуза тримає двох змій, які піднімаються з її пояса. Її тулуб лускатий, а крила, зображені перед руками, ніби ростуть із грудей. Нижче від пояса вона має хвіст морського змія, риб'ячі плавці та передні ноги лева, тобто атрибути монстра, дещо подібного до химери, у якої також були частини від тіла лева, змії, а ще кози.

Рис. 11. Крилата Горгона на кованому бронзовому щиті. 550—500 р. до н. е. Пелопоннес, Греція. Археологічний музей Олімпії
Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Schildzeichen_mit_Gorgo-Mischwesen_(Olympia_B_4990)

Рис. 12. Зображення на шийці рельєфного пітоса. Беотія, бл. 660 р. до н. е. Лувр. Париж
Фото: https://www.theoi.com/Gallery/R47.2.html

Саме в архаїчний період (др. пол. VII ст. до н. е.) зафіксовано також зображення Горгони як жінки-кентавра, що уподібнювало її до Посейдона, батька Пегаса, якого вшановували в Беотії як Гіппія, бога коней (Topper, 2010, p. 110).

На архаїчному беотійському піфосі (рис. 12) Персей, озброєний сумкою й мечем, обезголовлює Медузу в подобі самиці кентавра, відвертаючи від неї погляд. На цьому зображенні жодних змій ще не засвідчено, але вже зафіксовано, що погляд Медузи небезпечний.

Нарешті, Горгону часто узагальнюють в науці з Артемідою як «богинею зовнішнього світу» (Нильссон — «Göttin des Draussen» [11, с. 89]). На тарелі з Родоса (рис. 13) видно перебільшено велику голову Горгони, що немовби «приліплена до зображення Артеміди — Володарки тварин» (Howe, 1954, p. 213-214, 215).

Рис. 13. А. Тареля з крилатою Горгоною, зображеною як Володарка тварин. Родос, бл. 600 р. до н. е. Британський музей. Лондон

Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Gorgon_Kameiros_BM_GR1860.4-4.2.jpg

Б. Рельєфне зображення Володарки тварин (Potnia Theron) на беотійській посудині, 700—600 рр. до н. е. Національний археологічний музей. Афіни

Фото: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pithos_102972x.jpg

Найбільшу увагу на цій тарелі привертає саме голова, яка лише частково зберігає іконографію «лев'ячої маски» (язик висолоплено, але мінімально, ікол немає, є борода і розтягнутий у гримасі напіврозкритий рот), а головне не створює ефекту заціпеніння і страху.

І це не єдине «змішування» в рисах Горгони. Вона одночасно буває стара й молода, жахлива й прекрасна, жінка й чоловік, трагічна й комічна, нарешті, вона смертна й безсмертна.

Зазвичай фігурки різних тварин чи птахів були своєрідними символами, що відігравали важливу роль у розкритті того чи іншого образу. Особливо це стосувалося образу Медузи Горгони, яку, окрім птахів, могли

супроводжувати леви, ящірки і навіть дельфіни.

Прикметно, що, окрім тваринних, приблизно в цей же час можна спостерігати додаткові рослинні елементи, які розширюють смислову систему образу. Особливо цікавими є рослинні елементи, які виростають з голови Горгони. З одного боку, це може відсилати до вже доведеного науковцями зв'язку Медузи з Потнією Терон [8], з іншого — свідчить також про народжувальне-відроджувальне начало Медузи. На це нятякають і зображення ящірок, які, на думку О. Савостіної, виражають передовсім смертно-безсмертну сутність істоти, якою, власне, і є Горгона.

На амфорі майстра Нікосфена (рис. 14) привертають увагу і дві змії, які зовсім не стилізовані під волосся, а створюють напівобрамлення обабіч голови, схоже чи то на стилізовані руки, чи застережні від надмірного пиття знаки.

Рис. 14. Голова Медузи. Деталь розпису амфори майстра Нікосфена. Аттика, бл. 540 р. до н. е. Лувр. Париж
Фото: https://www.theoi.com/Gallery/P23.16.html

«НЕЖАХЛИВА» МЕДУЗА

Новий етап в іконографії образу Медузи, під час якого з'явився так званий проміжний тип, прийнято розпочинати з доби Піндара (490 р. до н. е.), який у 12-й «Піфійській оді» назвав Горгону «прекраснощокою», а головне нежахливою (Karri).

Щоправда, нова концепція остаточно не витіснила її попереднього аналога, який продовжує з'являтися в письмових та візуальних джерелах.

На цьому етапі ще зберігаються повнотілі зображення Горгони, але вони вже позбавлені тваринних елементів і більше подібні до людини.

У сюжеті з Персеєм Горгону уперше зображують сплячою, щоб герой міг відрубати Медузі голову. Наприклад, на пеліке з Персеєм і Афіною (рис. 15) Горгона за мить до вбивства постає повністю олюдненою — в образі красивої молодої жінки, чиє волосся не те що не змієподібне, а повністю ідентичне до людських кучерів, схожих на Персеєві. Від хтонічної істоти не лишилося нічого, навіть великі крила не нагадують про її природу.

Медуза починає сприйматися як жертва жахливого вбивства, а це значить, уже відбувається трансформація, відхід від архаїчного сприйняття образу Горгони.

Рис. 15. Пеліке. Теракота. Грецька (аттична), класична, червонофігурна, бл. 450-440 р. до н. е. Музей Метрополітен Фото: [9]

Деякі зображення на грецьких вазах навіть дещо комічні, якщо зважати на трагізм ситуації.

Рис. 16. Червонофігурна гідрія, друга чверть V ст. до н.е., Британський музей. Лондон
Фото: https://www.britishmuseum.org/collection/image/480643001

Наприклад, на червонофігурній гідрії (рис. 16) голова Медузи настільки спокійно лежить в сумці Персея, ніби спить, що глядач одразу й не розуміє, чи справді щойно сталося вбивство тієї жахливої горгони, чию голову (зовсім не жахливу) несе Персей.

Напевно, комічний ефект від цієї сцени мав знизити рівень страху, який всі відчували перед Горгоною.

З іншого боку, у цьому уже було закладено трансформація від страхітливого образу, що втілював природний хаос, до інших форм, які викликають співчуття (уже в 335 р. до н. е. Аристотель формулює у своїй «Поетиці» ідею про катарсис).

Наприкінці IV ст. до н. е. повнорозмірні зображення Медузи з обезголовленням повністю зникли, але горгонейон залишається популярним протягом усього еллініcтичного і пізнішого римського періоду.

У цей час лик Медузи зазнає помітної трансформації. У ній з'являється гротескна веселість. Окрім комічних елементів, які створюють, наприклад, стилізацією переплетених на голові змій під крильця і навіть коротенькі ніжки під головою (рис. 17), зображення Медузи все більше стають фемінними, а сам образ набуває стражденності.

На антефіксах, наприклад, горгонейони вирізняються помітно ширшим, майже круглим обличчям. Хвилеподібне довге волосся, стилізоване під змій, обов'язково переплітається зі справжніми зміями. Висолоплений язик, і вирячені очі повністю зникають. Зуби уже не утворюють гримаси, а ледь проступають крізь розтулені губи. Натомість новою іконографічною ознакою стають важкі, опущені повіки і трохи привідкритий рот з викривленими кутиками губ як знаком усвідомленого болю. Образ Горгони тепер не приголомшує до заціпеніння, а викликає співчуття (рис. 18).

Рис. 17. Апулійський червонофігурний кратер. Бл. 400—385 рр. до н. е. Музей образотворчих мистецтв. Бостон

Фото: https://www.researchgate.net/figure/Peintre-de-Tarpoley-Cratere-apulien-IV-e-siecle-av-J-C-ceramique-20-3-cm-Boston_fig1_281692333

Рис. 18. Антефікси. А) Грецький, південноіталійський, класичний. IV ст. до н. е. Б) Грецький, південноіталійський, класичний. IV ст. до н. е. В) Грецький, IV–III ст. до н. е. Музей Метрополітен
Фото: [9]

Перехід від жахливого до прекрасного безпосередньо засвідчив вплив класичного ідеалу на все давньогрецьке мистецтво.

Натомість дата, відколи композиція прекрасного обличчя зі зміїним волоссям почала тяжіти до відособлених горгонейонів, лишається нез'ясованою.

Найдавнішим прикладом є «Медуза Ронданіні», але дискутують, чи вона є продуктом середини V століття і тоді її поява завершує перехідний період, чи ранньоелліністичного періоду (кін. IV — поч. III ст. до н. е.) (Ogden, 2013, p. 96; Potts, 2015, p. 27-28).

Заради справедливості слід додати, що поодинокі випадки грізних горгонейонів трапляються і в часи Риму, хоча трансформація типових іконографічних елементів у таких образах (хвилясте волосся і голови коней замість змій) свідчить скоріше про стилізацію образу, що частково

позбавляє його функції апотропея (рис. 19).

Рис. 19. Бронзова голова морської медузи, що, ймовірно, прикрашала скриньку. Римська, близько 50—75 рр. н. е. Британський музей. Лондон

Фото: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0510-2

ТИП РОНДАНІНІ

З появою Медузи Ронданіні головною ознакою «монструозності» істоти стає її неслухняне волосся, яке хоч і повністю позбавлене змій, проте має стилізацію у вигляді зав'язаних під підборіддям зміїних хвостів. Тепер зміїні подоби перетворюються на стильні аксесуари на голові, а волосся натомість прикрашають чи то вуха, чи то крильця, що відсилають до архаїчної іконографії, коли Горгона ще поставала у вигляді Володарки тварин (Потнія Терон) (рис. 20, а–г).

Рис. 20. А. Медуза Ронданіні. Римська імперія. I—II ст. н. е., копія грецького оригіналу V ст. до н. е. Мармур. Гліптотека. Мюнхен
Фото: https://laquesismagazine.substack.com/p/a-dualidade-da-medusa-de-monstr
Б. Золотий кулон з головою Медузи. II ст. н. е. Британський музей. Лондон

Фото: https://www.britishmuseum.org/collection/image/358262001
В. Двуручна ваза з головою Медузи. Грецька, ранній елліністичний, кін. IV — поч. III ст. до н. е. Музей Метрополітен
Фото: [9]
Г. Голова Горгони Медузи на панопліï Філіппа II Македонського . IV ст. до н. е. Золото. Археологічний музей. Егі
Фото: https://news.gtp.gr/2017/11/01/central-macedonia-region-launches-video-on-alexander-the-great-and-aristotle/

На популярність в мистецтві типу Ронданіні, а отже й іконографію образу загалом впливає ідея про те, що краса — запорука створення гармонійного світу.

У зв'язку з цим зміна форми обличчя та пухкі напіврозтулені губи перетворюють лик Медузи не просто на заворожливий, а еротично спокусливий. Водночас вираз на обличчі Горгони стає розгубленим і навіть приголомшеним. Моторошний ефект створюють тепер змії (зазвичай пара), голови яких акуратно розміщені поверх волосся і стилізовані під аксесуар.

ЖАЛІСЛИВИЙ ТИП

Уже в часи Римської імперії починають робити акцент на смертоносному погляді істоти, і тому очі Медузи часто підкреслені кольором, а зіниці інкрустовані коштовним камінням (рис. 21, а).

Використання чи то в побуті, чи то в ритуальній сфері багато декорованих голови та очей Медузи певною мірою знижувало їхню апотропейну функцію. Такі елементи, як, наприклад, блакитні очі горгонейона на шесті колісниці (рис. 21, а), мали скоріше привертати увагу публіки до того, фокусуючись на тому, хто виступав перед нею.

Натомість надміру роздуте кругле обличчя, яке продовжує зберігатися паралельно з типом Медузи Ронданіні, вочевидь, була обумовлена їхньою захисною функцією ще від часів, коли горгонейонами прикрашали щити (Ogden).

З іншого боку, подібну іконографічну деталь можна вважати і відголоском архаїки, коли найогидніші ознаки горгонейона (і надзвичайно опухле обличчя також) асоціювалося зі стилізованим образом непохованого трупа [16].

Рис. 21. А. Навершя колісниці з головою Медузи. Доба Римської імперії. I—II ст. н. е. Бронза, срібло та мідь. Музей Метрополітен
Фото: https://www.clevelandart.org/events/dangerous-beauty-medusa-classical-art
Б. Фініал з головою Медузи. Доба Римської імперії. I ст. н. е. Бронза та срібло. Музей Метрополітен
Фото: [9]

Окремо відзначимо, що на мозаїках підлоги і настінних розписах часів Римської імперії змії у волоссі як типовий іконографічний елемент цього образу продовжують зберігатися і навіть утворюють додатковий декоративний елемент — зміїне коло як захист від зла всіх тих, хто перебуватиме в приміщенні (рис.22, а). Характерною ознакою стають важкі повіки і більше жалісливий, ніж жахливий погляд Медузи (рис. 22, в).

Рис. 22. А. Центральна панель мозаїчної підлоги з головою Медузи, I—II ст. н. е., Національний музей Рима. Терми Діоклетіана

Б. Настінний розпис із зображенням Персея з головою Медузи. Римська імперія, I ст. до н. е. Вілла Сан-Марко, Стабії, Італія

В. Камея з головою Медузи. Римська ранньоімперська. I ст. н. е. Музей Метрополітен

Фото А–В: [9]

Г. Голова Горгони. Римська фреска з Дому Веттіїв у Помпеях, I ст. н. е.

Фото: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Casa_dei_vettii,_vestibolo,_primo_atrio,_ala_destra,_testa_di_medusa.jpg

«ДИТЯЧІ» ГОРГОНЕЙОНИ

Питання жахливості та краси як двох взаємодоповнювальних граней саме жіночої сили зрештою об'єднуються в Овідія (I ст.), який представляє міф про Медузу як історію двох стадій однієї істоти.

Оскільки метаморфоза Медузи від чудовиська до чарівної, а головне слабкої супротивниці, на думку Ш. Каррі, є пізнішим доповненням до міфу чи навіть нововведенням Овідія, цілком закономірною можна вважати появу в цей час образу Горгони з дитячим обличчям (рис. 23, 24). Така інтерпретація виводить на перший план мотив жертви і її вразливість, хоча, з іншого боку, наявність «дитячих» горгонейонів на бюстах римських

імператорів та на щиті статуетки Афіни Варвакіон може свідчити вже про авторське переосмислення цього образу як символу вічного оновлення.

Рис. 23. Крилата голова Медузи з дитячим обличчям на щиті статуетки Афіни Варвакіон, зменшеної копії статуї Афіни Парфенос роботи Фідія. ІІІ ст. н. е. Національний археологічний музей Афін. Греція

Фото: https://g8906011.pixnet.net/blog/post/330813644

Рис. 24. А. Золотий бюст імператора Септимуса Севера в Комотіні. III ст. н. е. Археологічний музей Комотіні. Греція
Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:20130518_Septimius_Severus_Archeological_Museum_Komotini_Thrace_Greece.jpg
Б. Золотий бюст Марка Аврелія. II ст. н. е. Музей Давнього Риму в Аванші. Швейцарія
Фото: https://de.wikipedia.org/wiki/Goldb%C3%BCste_des_Mark_Aurel

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Горгона Медуза як образ культурної пам'яті закріпився в мистецтві настільки, що в різні епохи він практично завжди був публічним (в архітектурі, вазописі, побуті, одязі), перетворившись на невід'ємну частину магічного мислення. Це відповідно впливало на його іконографію, яка протягом віків змінювалася, через що змінювалося і сприйняття Медузи.

Якщо в період архаїки в іконографії образу як повнотілої горго, так і горгонейона спостерігаємо більше тваринного, аніж людського і вже напевно не жіночого («лев'яча маска», напівгримаса, борода ікла, крила, луска, змії в руках і на поясі), то в перехідний і за часів класичного і римського мистецтва її зображують сплячою, комічною і навіть гротескно веселою.

У перехідний період горгонейони вже не лякають виряченими очима і висолопленим язиком, хоча змії в волоссі зберігаються. Новою іконографічною ознакою стають важкі, опущені повіки і трохи привідкритий рот, через що образ Горгони стає трохи приголомшеним, аніж жахаючим. Розбіжність між її міфологічним описом і класичними зображеннями підриває героїзм Персея, і тому сюжети з обезголовленням повнотілої Горгони в цей період повністю зникають.

Приблизно з середини V ст. до н. е. починається канонізація так званого типу «прекрасної горгонеї», і в цей час починають переважати іконографічні елементи, що підкреслюють її еротизм: правильні жіночні риси обличчя, пухкі розтулені губи, страдницький вираз, що виражає її слабкість, а не силу. У римські часи скоріше декоративні, аніж апотропейні властивості «прекрасної» Медузи виходять на перший план, при цьому іконографічні ознаки архаїчного (змії у волоссі, роздуте обличчя) і класичного (вразливість через уведення «дитячості» в образ, декорованість очей) підходів до зображення Горгони можуть змішуватися.

Вважаємо, що вивчення іконографії Медузи Горгони від початку її становлення до римського періоду сприятиме кращому розумінню іконографічних концепцій цього образу в образотворчому мистецтві пізніших часів.

Список використаних джерел:

1. Ліфантій О. В. Образи Горгони Медузи, Змієдіви й Афіни на коштовних аплікаціях одягу скіфів. FORUM OLBICUM II: Пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4—6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2018, 132 с., С. 127—130.

2. Рахно К. Ю. Горгона в будівельній кераміці

античності: витоки та семантика апотропею // Археологічна керамологія, 2019, 2 (2), С. 93—119.

3. Currie Charlotte Transforming Medusa Amaltea. Journal of Myth Criticism. 2011, Vol. 3, pp. 169—181. — https://doi.org/10.5209/rev_AMAL.2011.v3.37616

4. Dexter Miriam Robbins The Ferocious and the Erotic: "Beautiful" Medusa and the Neolithic Bird and Snake // Journal of Feminist Studies in Religion Indiana University Press Volume 26, Number 1, Spring 2010, pp. 25—41.

5. Dexter Miriam Robbins Medusa: Ferocious and Beautiful, Petrifying and Healing: Through the words of the Ancients. — https://www.academia.edu/98582582/Medusa_Ferocious_and_Beautiful_Petrifying_and_Healing_Through_the_words_of_the_Ancients

6. Gershonson, D. E. The Beautiful Gorgon and Indo-European Parallels. The Mankind Quarterly, 29, 4, 1989.

7. Howe, T. P. 1954. The Origin and Function of the Gorgon-Head // American Journal of Archaeology, 58 (3), pp. 209—221.

8. Frothingham Arthur Medusa, Apollo, and the Great Mother. —ꞌGorgias Press, 2009.

9. Karoglou K. Dangerous Beauty: Medusa in Classical Art. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 2018, v.75, no. 3 (Winter, 2018)

10. Lazarou A., Liritzis I. Gorgoneion and gorgon-medusa: a critical research review // Journal of Ancient History & Archaeology No. 9.1/2022, p. 47—62.

11. Ogden, D. Drakon: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds. Oxford: Oxford University Press, 2013.

12. Roscher, W. H. Die Gorgonen und Verwandtes: Eine Vorarbeit zu einem Handbuch der griechischen Mythologie vom vergleichenden Standpunkt, Leipzig, Druck und Verlag von B. G. Teubner,1879.

13. Tejero Kyra Iconography of the Gorgon in Early Greek Art: from Foreign Fiend to Local Legend. Master Thesis Global Archaeology – University of Leiden, Faculty of Archaeology, Leiden, 2021.

14. Topper Kathryn Maidens, fillies and rhe death of Medusa on a seventh-century pithos // Journal of Hellenic Studies, 130 (2010), S. 109−119.

15. Wilk, S. R. Medusa: Solving the Mystery of the Gorgon. Oxford: Oxford University Press, 2000.

References:

1. Lifantii, O. V. Images of the Gorgon Medusa, the Serpent-Woman, and Athena on the Precious Clothing Applications of the Scythians. In: FORUM OLBICUM II: In Memory of V. V. Krapivina (on the 150th Anniversary of the Exploration of Olbia), May 4–6, 2018. Mykolaiv: Research and Development Center “Lukomorie,” 2018, 132 pp., pp. 127–130.

2. Rakhno, K. Yu. The Gorgon in Ancient Architectural Ceramics: Origins and Semantics of the Apotropaion. // Archaeological Ceramology, 2019, vol. 2 (2), pp. 93–119.

3. Currie Charlotte Transforming Medusa Amaltea. Journal of Myth Criticism. 2011, Vol. 3, pp. 169—181. — https://doi.org/10.5209/rev_AMAL.2011.v3.37616

4. Dexter Miriam Robbins The Ferocious and the Erotic: “Beautiful” Medusa and the Neolithic Bird and Snake // Journal of Feminist Studies in Religion Indiana University Press Volume 26, Number 1, Spring 2010, pp. 25—41.

5. Dexter Miriam Robbins Medusa: Ferocious and Beautiful, Petrifying and Healing: Through the words of the Ancients. — https://www.academia.edu/98582582/Medusa_Ferocious_and_Beautiful_Petrifying_and_Healing_Through_the_words_of_the_Ancients

6. Gershonson, D. E. The Beautiful Gorgon and Indo-European Parallels. The Mankind Quarterly, 29, 4, 1989.

7. Howe, T. P. 1954. The Origin and Function of the Gorgon-Head // American Journal of Archaeology, 58 (3), pp. 209—221.

8. Frothingham Arthur Medusa, Apollo, and the Great Mother. —Gorgias Press, 2009.

9. Karoglou K. Dangerous Beauty: Medusa in Classical Art. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 2018, v.75, no. 3 (Winter, 2018)

10. Lazarou A., Liritzis I. Gorgoneion and gorgon-medusa: a critical research review // Journal of Ancient History & Archaeology No. 9.1/2022, p. 47—62.

11. Ogden, D. Drakon: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds. Oxford: Oxford University Press, 2013.

12. Roscher, W. H. Die Gorgonen und Verwandtes: Eine Vorarbeit zu einem Handbuch der griechischen Mythologie vom vergleichenden Standpunkt, Leipzig, Druck und Verlag von B. G. Teubner,1879.

13. Tejero Kyra Iconography of the Gorgon in Early Greek Art: from Foreign Fiend to Local Legend. Master Thesis Global Archaeology – University of Leiden, Faculty of Archaeology, Leiden, 2021.

14. Topper Kathryn Maidens, fillies and rhe death of Medusa on a seventh-century pithos // Journal of Hellenic Studies, 130 (2010), S. 109−119.

15. Wilk, S. R. Medusa: Solving the Mystery of the Gorgon. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Анотація: У статті комплексно проаналізовано іконографію образу Горгони Медузи протягом основних етапів її еволюціонування — від архаїчного до римського періоду.

У дослідженні використано іконографічний та порівняльно-міфологічний методи, що дозволило виявити зв'язок візуальної еволюції Медузи з соціокультурними процесами античного світу. Простежено поступову зміну зображень: від гротескних демонічних масок до антропоморфних ідеалізованих облич "прекрасної Медузи", що стало відображенням поступової гуманізації міфу про страхітливе чудовисько. У роботі розглянуто основні іконографічні типи — від повнотілої Горгони в позі Knielauf до горгонейона, а також гібридні форми з рисами тварин і богинь. Окрему увагу приділено трансформації образу Горгони Медузи в перехідний період, коли її почали зображувати сплячою, комічною і навіть гротескно веселою. Показано, як у різні періоди змінювались ключові елементи іконографії (обличчя, волосся, очі, поза), що відображали зміщення її символіки від апотропея з виряченими очима і висолопленим язиком до естетичного та емоційного образу. Проаналізовано менш поширені, але не менш важливі для розуміння еволюції образу горгонейони, позначені як «дитячий» і «жалісливий» тип. Через виявлення в поодиноких зображеннях Горгони Медузи іконографічних ознак як архаїчного періоду (змії у волоссі, роздуте обличчя), так і класичного (вразливість через уведення «дитячості» в образ, декорованість очей) доведено, що уже в часи Римської імперії аналізований образ починає тяжіти до змішаної стилістики.

Зроблено висновок, що еволюція Медузи як візуального коду створила підґрунтя для нових смислових

інтерпретацій у мистецтві Відродження, класицизму та модерну, де її образ набуває рис універсальної культурної метафори.

Ключові слова: Горгона Медуза, античне мистецтво, іконографія, міфологічний образ, апотропей, символіка, художня еволюція.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the iconography of the Gorgon Medusa throughout the main stages of its evolution — from the Archaic to the Roman period.

The study employs iconographic and comparative-mythological methods, which make it possible to trace the connection between the visual evolution of Medusa and the sociocultural processes of the ancient world. The gradual transformation of her representations is examined: from grotesque, demonic masks to anthropomorphic, idealized faces of the "beautiful Medusa," reflecting the progressive humanization of the myth about a terrifying monster.

The paper discusses the principal iconographic types — from the full-bodied Gorgon in the Knielauf pose to the gorgoneion, as well as hybrid forms combining features of animals and goddesses. Particular attention is paid to the transformation of the Gorgon Medusa's image during the transitional period, when she began to be depicted as sleeping, comic, or even grotesquely cheerful. The analysis demonstrates how, in different epochs, the key elements of her iconography (face, hair, eyes, posture) underwent changes that mirrored the shift in her symbolism — from an apotropaic monster with bulging eyes and a protruding tongue to an aesthetic and emotional figure.

The study also examines less common but equally significant types of gorgoneia for understanding the image's evolution,

designated as the “childlike” and the “compassionate” types. Through the identification of iconographic features in certain depictions of Medusa that combine traits of both the Archaic period (snakes in her hair, swollen face) and the Classical period (vulnerability expressed through childlike features, ornamented eyes), it is shown that by the time of the Roman Empire the image already tended toward a mixed stylistic approach.

The conclusion is that the evolution of Medusa as a visual code laid the foundation for new semantic interpretations in the art of the Renaissance, Classicism, and Modernism, where her image acquired the qualities of a universal cultural metaphor.

Keywords: Gorgon Medusa, ancient art, iconography, mythological image, apotropaion, symbolism, artistic evolution.